فصلنامه علمی مرمت و معماری ایران
سال سیزدهم، شماره سی و پنجم، پاییز ۱۴۰۲

نوع مقاله: پژوهشی
دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۱/۲۴
پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۷/۰۴
صفحات:۳۵-۱۹
10.52547/mmi.2194.14010704

گونه‌شناسی ایوان در خانه‌های تاریخی نجف‌آباد

عاطفه کرباسی*

چکیده

خانه‌های تاریخی نجف‌آباد، که در کتب تاریخی هم از آن‌ها به نیکی یاد شده است، به عنوان بخشی از تاریخ معماری این شهر شایستهٔ تحقیقاتی تحلیلی هستند. تاکنون تحقیقی در باب تحلیل کلیت یا اجزای این خانه‌ها و دسته‌بندی یا گونه‌شناسی اجزای آن منتشر نشده است. به‌عنوان گامی در جهت رفع این فقدان، مقاله حاضر با تمرکز بر ویژگی‌های ظاهری و کالبدی و با هدف تشخیص انواع گونه‌های تاریخی "ایوان" در این خانه‌ها نگاشته شد. روش تحقیق مقاله کیفی با ترکیبی از روش‌های توصیفی-تحلیلی و استدلال منطقی و گردآوری داده به شیوه مطالعهٔ کتابخانه‌ای و میدانی است. با انجام این تحقیق روشن شد هفت‌گونه در معماری ایوان خانه‌های تاریخی نجف‌آباد قابل تشخیص است. این گونه‌ها را می‌توان با این عنوان‌ها نام‌گذاری کرد: سه‌ایوانهٔ میان- برتر با راهرو طرفین، سه‌ایوانهٔ میان- برتر، سه‌ایوانهٔ منتظم، دوایوانهٔ نامنتظم، دوایوانهٔ منتظم، تک‌ایوانهٔ یکپارچه و تک‌ایوانهٔ یکپارچه تزیینی. این گونه‌شناسی در دل خود تغییر و تنزل نقش فضایی و جایگاه عملکردی ایوان را درطول زمان به نمایش می‌گذارد: از فضایی با کشیدگی شمالی- جنوبی و عمود به حیاط، درهم‌تنیده و درگیر با اتاق پشتی خود و دارای سازه‌ای طاق‌چشمه در امتداد آن اتاق، به سمت فضایی با کشیدگی شرقی- غربی و هم‌راستا با حیاط، منفرد و مستقل از اتاق‌ها و در مقابل و مماس با آن‌ها، دارای سازه‌ای مستقل و تیرچوبی.

کلیدواژگان: ایوان، خانه‌های تاریخی، خانه‌ی ایرانی، گونه‌شناسی، نجف‌آباد اصفهان.

* استادیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول). a_karbasi@sbu.ac.ir

مقدمه

تحقیق حاضر در جست‌وجوی چگونگی گونه‌های ایوان در معماری خانه‌های تاریخی نجف‌آباد اصفهان است. این شهر تاریخی، واقع در سی‌کیلومتری غرب شهر اصفهان، به‌عنوان قدیمی‌ترین شهر جدید ایران معروف است. شاخصه شهرسازی نجف‌آباد طراحی یکپارچهٔ آن و متعامد بودن تمامی معابر اصلی و فرعی است. ساخت شهر را به دوران صفویه با همت شیخ بهایی، وزیر شاه‌عباس کبیر، منتسب می‌کنند. باوجود مطالعات قابل توجه در باب شهرسازی نجف‌آباد، تاکنون تحقیقی در زمینه تحلیل ویژگی‌های کالبدی و گونه‌شناسیِ بناهای این شهر، ازجمله خانه‌ها، که عناصر اصلی شکل‌دهندهٔ بافت شهر هستند، منتشر نشده است. از دیگر سو اهمیت مطالعه بناهای بومی که نشان‌دهندهٔ هویت ملی و تاریخی است، به‌ویژه در شهرهای کوچک، رو به افزایش است. در این شهرها شیوهٔ زندگی نزدیک‌تر به گذشته و بافت شهری نسبت به کلان‌شهرها دست‌نخورده‌تر است. تحقیق حاضر در جهت تلاش برای جبران این‌قبیل فقدان‌ها شکل گرفته است. این تحقیق درپی تحلیل بناهای این شهر در گونهٔ معماری خانه، به‌خصوص خانه‌های مردم عادی است. تمرکز تحقیق بر "ایوان" خانه‌هاست. تحقیق با تمرکز بر ویژگی‌های کالبدی و آنچه ظاهر اثر معماری را در اختیار می‌نهد، منجر به شکل گیری انواع و دسته‌بندی در ایوان‌های خانه‌های شهر می‌شود. بدین ترتیب مقاله در پی پاسخ بدین پرسش‌هاست: ایوان در خانه‌های تاریخی نجف‌آباد به چه شکل‌هایی ظاهر شده است؟، چه دسته‌بندی‌ای در تعداد و ترکیب ایوان‌های خانه‌های تاریخی نجف‌آباد وجود دارد؟ و در نهایت، گونه‌شناسی ایوان در خانه‌های تاریخی نجف‌آباد چگونه است؟

در این تحقیق بعد از معرفی کلیات مربوط به تاریخچه و مشخصات کلی شهر که با مطالعهٔ کتابخانه‌ای به دست آمده، به معرفی مشخصات کلی خانه‌ها پرداخته شده است. سپس با تکیه بر افتراقات و اشتراکات کلان تلاش شده گونه‌های قابل تشخیص ایوان بین خانه‌ها شناسایی و نامگذاری شوند. در جمع‌بندی و نتیجه نهایی شاخصه‌های گونه‌ها بیان و زیرنقش تغییرات آن‌ها عنوان شده است.

پیشینه پژوهش

دربارهٔ گونه‌شناسیِ کلیت و اجزای باز و نیم‌باز یا ایوان در خانه‌های تاریخی ایران و جهان، تحقیقاتی فراوان منتشر شده است. بعضی از این منابع بیشتر بر ویژگی‌های اقلیمی و برخی دیگر بر ویژگی‌های شکلی و کالبدی تمرکز کرده‌اند (جدول ۱). در این میان موضوع کتاب "خانه‌های حیاط‌دار؛ گونه‌شناسی مسکن" به موضوع مقالهٔ حاضر نزدیک است. در این کتاب با برداشت و دسته‌بندی خانه‌های حیاط‌دار معاصرِ بعضی کشورهای اروپایی، گونه‌شناسی خانه‌هایی ارائه می‌شود که می‌توانند از دو یا سه طرف به یکدیگر متصل و به ساختارهای شهریِ متراکم تبدیل شوند (pfeifer & brauneck, 2008: 7). مقاله "فرهنگ خانهٔ ایوان- حیاطی در منطقهٔ جنوب شرقی آناتولی" نیز از نظر رویکرد و روش به تحقیق حاضر نزدیک است. تمرکز این مقاله بر جبهه اصلی حیاط است و ایوان، عنصر انتظام‌بخش فضاها و اتاق‌های مجاور است. این مقاله پس از شرح و معرفی کلی خانه‌ها به همراه تصاویری از جبههٔ ایوان‌دار، به گونه‌بندی پلان‌های آن‌ها با توجه به شکل ایوان و نحوهٔ ترکیب آن با اتاق‌های مجاور پرداخته است (Erarslan, 2021: 30-33).

این مقاله پس از شرح و معرفی کلی خانه‌ها به همراه تصاویری از جبهه‌ی ایوان‌دار، به گونه‌بندی پلان‌های آن‌ها با توجه به شکل ایوان و نحوه‌ی ترکیب آن با اتاق‌های مجاور پرداخته است

در دوران معاصر درباره معرفی ساختار و کلیت شهر نجف‌آباد و شکل‌گیری آن کتاب‌هایی منتشر شده است. مهم‌ترین تحقیقاتِ مرتبط با شهر و ویژگی‌های آن عبارتند از: کتاب "رساله دیاریه خوراکوشک"[۱] و "مقدمه‌ای بر تاریخ و فرهنگ مردم نجف‌آباد و قنوات و شبکه آبیاری در شهرستان نجف‌آباد"[۲]. این کتاب‌ها درباره شهر، تاریخ و فرهنگ نجف‌آباد با اشاره کوتاهی به معماری بناهای شهر و با رویکرد کاملاً توصیفی هستند. تحقیقاتی که مستقیماً به خانه‌های تاریخی این شهر پرداخته باشد تنها دو اثر توصیفی است: طرح پژوهشی "مستندسازی کالبدی اجتماعی چهل خانه تاریخی شهر نجف‌آباد"[۳] و کتابی چاپ شده (برگرفته از آن طرح پژوهشی): "چهل خانه: کالبد و زندگی در چهل خانه تاریخی نجف‌آباد".[۴] در این کتاب نقشه‌ها، عکس‌ها و توصیفات کالبدی چهل خانه تاریخی و نحوه زندگی در این خانه‌ها در گذشته و حال آورده شده است. مطلبی از جنس تحلیل شکلی و گونه‌شناسی در کتاب نیست. مقاله پیش‌رو از نظر روشی و تمرکز بر ویژگی‌های کالبدی خانه‌ها، ازجمله ایوان‌ها، شبیه تحقیقات منتشرشده است؛ ولی از نظر محتوایی و مطالعه تحلیلی خانه‌های نجف‌آباد و تمرکز بر ویژگی‌های شکلی ایوان‌های آن، تازگی دارد.

روش پژوهش

روش تحقیق مقاله کیفی (ترکیبیِ استنباطی و استدلالی) با ابزار گردآوری اطلاعات از طریق مطالعه کتابخانه‌ای، میدانی و مصاحبه است. در این مقاله با تمرکز بر ویژگی‌های کالبدی

خانه‌های نجف‌آباد کوشیده شده راهی برای معرفی انواع گونه‌های معماری موجود در خانه‌های تاریخی این شهر پیدا شود. درخلال مطالعه میدانی، حدود هفتاد خانه بازدید میدانی شد. در این کتاب عوامل مؤثر بر انتخاب نمونه‌ها عبارتند از: قابل تشخیص بودن تغییرات خانه، تنوع در اندازه، تعلق داشتن به اقشار گوناگون اجتماعی- اقتصادی یا مردم

جدول۱. جمع‌بندی پیشینه تحقیق و برخی منابع مرتبط با گونه‌شناسی و تحلیل فضاهای نیم‌باز و خلاصه نتایج آن‌ها

نویسنده/ تاریخ	عنوان مقاله/ کتاب	محتوا و نتیجه
قاسمی سیچانی و معماریان (۱۳۸۹)	گونه‌شناسی خانه‌های دورهٔ قاجار در اصفهان	بررسی تعدادی از خانه‌های قاجاری اصفهان نشان می‌دهد این خانه‌ها عمدتاً درون‌گرا ساخته شده‌اند و می‌توان آن‌ها را براساس ویژگی‌های فضای معماری، سازه و تزیینات به سه گونه: دوره اول، دوم و سوم تقسیم کرد.
حسینی و همکاران (۱۳۹۷)	گونه‌شناسی خانه‌های سنتی اراک	بررسی ۲۲نمونهٔ خانه سنتی اراک سه گونه: کوهستانی، کویری و برون‌گرا را نشان می‌دهد.
اویسی کیخا و همکاران (۱۳۹۹)	گونه‌شناسی سازماندهی فضایی مسکن بومی سیستان از نظر شکل‌گیری فضای باز و بسته	بررسی نمونه‌های مسکن بومی از ۲۰ روستای منتخب سیستان نشان می‌دهد از نظر شکل‌گیری فضای باز و بسته، شش گونه: پایه، خطی، ال‌شکل، یوشکل، حیاط مرکزی و کوشکی وجود دارد.
محمودی (۱۳۸۴)	بازنگری اهمیت ایوان در خانه‌های سنتی (با نگاه ویژه به بم)	بررسی ۵خانه تاریخی بم اهمیت ایوان و نقش آن را به‌عنوان فضایی نیم‌باز از نظر فرمی، مفهومی و عملکردی نشان می‌دهد و توصیه‌هایی معمارانه برای طراحی خانه‌های بم در اختیار می‌نهد.
ذاکرعاملی و جبل‌عاملی (۱۳۹۲)	بررسی سیر تحول ایوان در خانه‌های سنتی دشت یزد-اردکان از دوره مظفری تا قاجار	بررسی ۱۲خانه مظفری و ۳۰خانه صفوی دشت یزد- اردکان نشان می‌دهد ایوان، فضایی نیم‌باز رو به باغ یا حیاط مقابل خود است و در گذر زمان حضوری پایدار در معماری خانه دارد. تناسبات ارتفاعی، مساحت، روش اجرا، دسترسی و ارتباط با سایر فضاها، به تبع اصول حاکم بر معماری هر دوره تغییر می‌کند.
محرابیون محمدی و همکاران (۱۴۰۰)	گونه‌شناسی فضاهای نیمه‌باز در خانه‌های بومی دوره صفویه و قاجار شهر تاریخی نایین	بررسی ۶خانه تاریخیِ شاخص بومی صفوی و قاجاری نایین نشان می‌دهد فضاهای نیم‌باز مساحتی حدود ۶ ٪ از کل فضاها را دارند و در سه گونه: ایوان، ایوانچه و تالار دیده می‌شوند.
Ouahrani (1993)	نور و مسکن در صحرا: مطالعه موردی: غردایا، الجزایر	بررسی ۲۸خانه در زمستان و ۳۴خانه در تابستان شامل: خانه‌های سنتی و مدرن در غردایا با تمرکز بر دما و نور در فضاهای خانه‌ها نشان می‌دهد استفاده از پنجره‌های بیشتر در خانه‌های مدرن، بیشتر یک پیشرفت در حوزه نورپردازی است تا سبک‌شناسی.
Erarslan (2021)	فرهنگ خانه ایوان- حیاطی در منطقه جنوب شرقی آناتولی	بررسی خانه‌های تاریخی شاخص بومی ۳شهر نشان می‌دهد براساس پلان جبههٔ اصلیِ ایوان‌دار خانه‌ها، شکل ایوان و نحوه ترکیب آن با اتاق‌های مجاور این گونه وجود دارند: ایوان- اتاق، اتاق- ایوان- اتاق، آرایش تی‌شکل معکوس، چیدمان با ایوان ورودی، چیدمان با ایوان میانی و یک‌جفت اتاق در هر دوسو.
Almusaed (2011)	معماری بیوفیلیک و زیست‌اقلیم: درمان تحلیلی برای نسل بعدی معماری پایدار منفعل/بخش۱۹: معماری بومی از مناطق گرم (بصره، عراق)	بررسی فضاهای باز و نیم‌باز معماری بومی بصره به‌عنوان عناصر تنظیم‌کنندهٔ شرایط محیطی، نقش اقلیمی و آسایش حرارتی این فضاها را نشان می‌دهد.
pfeifer & brauneck (2008)	خانه‌های حیاط‌دار؛ گونه‌شناسی مسکن	بررسی خانه‌های حیاط‌دار معاصر در کشورهای مختلف اروپایی: آلمان، اتریش، سوییس و ... و ژاپن با تحلیل پلان‌ها و دیاگرام فضاهای باز و بسته آن‌ها انجام می‌شود وگونه‌شناسی خانه‌هایی را معرفی می‌کند که می‌توانند از دو یا سه طرف به یکدیگر متصل و به ساختارهای شهری تبدیل شوند.

(نگارنده)

عادی و مرفه، سالم بودن خانه، پراکندگی موقعیت خانه‌ها در شهر و امکان حضور یافتن در خانه که وابسته به مالک است (کرباسی، ۱۳۹۹: ۹).

مبانی نظری

مقاله حاضر براساس گونه‌شناسی به روش ایتالیایی، خانه‌ها را مطالعه کرده است. به گفته "کانیجیا"، اقدام گونه‌شناسی در مبانی نظری معماری تحت اقدام ریخت‌شناسی قرار دارد. در موضوع ریخت‌شناسی سه مکتب کلی: فرانسوی و انگلیسی و ایتالیایی را برمی‌شمرند. اولین مکتب اصلی در زمینه ریخت‌شناسی، انگلیسی است. در این مکتب تأکید بر مسائل جغرافیایی است. مکتب فرانسوی بیشتر بر رابطه بین فضاها و جنبه‌های اجتماعی زمینه تأکید می‌کند و مکتب ایتالیایی، بینابین دو مکتب پیشین، بیشتر به فضا توجه می‌کند و رویکردی طراحانه‌تر نسبت به موضوع دارد. درواقع مکتب ایتالیایی به‌دنبال شناسایی گونه پایه و فهم نحوه و منطق تکثیر این گونه‌هاست (Caniggia & Maffei, 2001: 14-15). مبانی اصلی این روش از تدریس معمار ایتالیایی، "ساوریو موراتوری"، در دهه ۱۹۵۰ سرچشمه گرفته است. او معتقد است اشکال ایجادشده در یک دوره با اشکال ایجادشده در دوره دیگر متفاوت است (ibid: 15). بدین ترتیب "شکل" ساختمان و اجزای آن مهم‌ترین عامل در تعیین نوع گونه‌ها در این سبک است؛ در کنار آن عملکرد در درجه بعدی مدنظر قرار می‌گیرد.

مطالعات و بررسی‌ها

نگاهی به شهر نجف‌آباد

نجف‌آباد در ۲۵کیلومتری غرب اصفهان واقع است. ایجاد نجف‌آباد به‌عنوان یک شهر جدید مربوط به دوره صفویان و سال ۱۰۲۲ (ه.ق.) هم‌زمان با حاکمیت شاه‌عباس اول صفوی است (دهخدا، ۱۳۴۱: مدخل نجف‌آباد). معابر شهر کاملاً متعامد است (تصویر ۱). نیت و همت ایجاد شهر به شیخ‌بهایی، وزیر معروف شاه‌عباس صفوی، منسوب است (بقایی، ۱۳۷۱: ۲۶۱). روایت ساخت شهر به گونه‌های مختلفی نقل شده و تاریخ ساخت شهر را به سال ۱۰۲۲ (ه.ق.) نسبت می‌دهند (خلیلی، ۱۳۸۶: ۳۲). در تمامی روایت‌ها احداث شهر نسبتی با نجف اشرف دارد که گویای وجه تسمیه نام شهر است

تصویر ۱. عکس هوایی (۱۳۳۵ه.ش.). بافت شطرنجی و متعامد خانه‌ها و معابر و انبوه باغات در چهار طرف پیرامون شهر مشخص است.
مستطیل تیره مرکز شهر (که تقریباً مرکز شهر تاریخی بوده) میدان باغ‌ملی است و خیابان شرقی غربی‌ای که آن را قطع می‌کند خیابان شاه (امام) است. (آرشیو عکس‌های هوایی سازمان نقشه‌برداری کشور)

(یزدانی، ۱۳۸۳: ۴۵).[۵] نام نجف‌آباد در بعضی منابع مهم تاریخی همچون: (جناب، ۱۳۷۱؛ بروگش، ۱۳۶۷؛ نجم‌الملک، ۱۳۶۲؛ شیروانی، ۱۳۶۲؛ فلاندن، ۱۳۳۶ و ظل‌السلطان، ۱۳۶۲)، با توصیف آب و هوای خوش و طبیعت و شهرسازیِ قابل توجه ذکر شده است.[۶] نام بردن از معماری مهندسی‌شده خانه‌ها در منابع مکتوب تاریخی قابل توجه است و اهمیت موضوع تحقیق را یادآور می‌شود؛ برای نمونه، یکی از منابع تاریخی از سال ۱۳۰۷ هجری، خانه‌های نجف‌آباد را خانه‌های بسیار معتبر عالی که در کمتر شهری دیده شده (مهندس قاجار، ۱۳۷۷: ۱۴۰) نامیده است. منبعی دیگر از زمان فتحعلی شاه و محمدشاه قاجار از شاه عباس ماضی و اینکه جمیع خانه‌ها و بوستان‌های آنجا را به طریق مهندسی طرح فرموده (شیروانی، ۱۳۶۲: ۵۷۵) سخن گفته است.شهر شطرنجی نجف‌آباد (تصویر ۲) در دل خود به (محلاتی تقسیم می شده است . (تصویر ۳) [۷و۸]

معماری خانه‌های نجف‌آباد

خانه‌هایی که به‌عنوان نمونه در مقاله بررسی شده‌اند، در تمامی محلات پخش هستند.[۹] انتظار می‌رفت در مرکز شهر خانه‌های تاریخیِ با قدمت بیشتر، وجود داشته باشد؛ اما به دلیل تخریب و نوسازی‌های فراوان و روزافزون، امروزه تعداد کمتری خانه تاریخی در مرکز شهر یافت می‌شود. بدین ترتیب از بخش‌های پیرامون مرکز نیز نمونه انتخاب شد؛ یعنی خانه‌های متأخرتر (تا حدود شصت‌سال پیش) که به گواه تحقیقات میدانی و مصاحبه‌ها به سبک تاریخی ساخته شده‌اند.

درباره معماری خانه‌های نجف‌آباد در تحقیقات پیشین مطالبی توصیفی ذکر شده است. یکی از منابع فضاهای خانه ها را چنین نام برده: سردر، هشتی، دالان، حیاط با باغچه و حوضی در وسط، اتاق‌ها در چهارسوی حیاط (شامل دودری و پنجدری و زمستانه و تابستانه)، داشگو (انبار)، اتاق، تأسیسات اتاق (شامل صندوق‌خانه، بالاخانه، گنجه، درگاه، طاقچه و رَف)، مطبخ، سراب (مستراح) (یزدانی، ۱۳۹۶: ۱۵۵). این منبع توضیح بیشتری درباره این فضاها یا نقشه‌ای از آن‌ها عرضه نمی‌کند. کتابی دیگر ویژگی کلی خانه‌ها را چنین بیان می‌کند: زمین خانه‌ها مستطیل‌شکل با کشیدگی شمالی- جنوبی مطابق با معابر متعامد شهر است. اغلب عرصه باز خانه‌ها به‌صورت حیاطی میانی است. فضاهای بسته اغلب در یک طبقه و کمی بالاتر از سطح حیاط قرار دارند. در تمام نمونه‌ها جبهه شمالی ساخته‌شده و ایوان

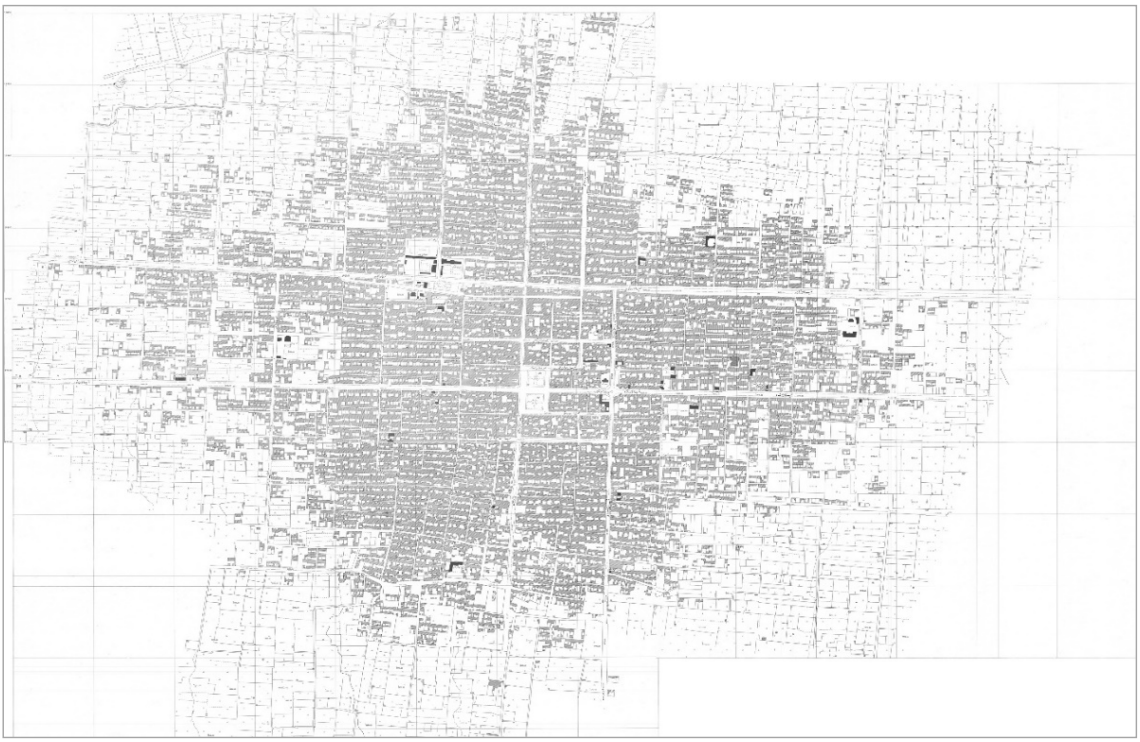

تصویر۲. اولین نقشه موجود از شهر مربوط به ۱۳۴۳ (ه.ش.). بافت شطرنجی شهر و باغات در چهارسوی پیرامون شهر دیده می‌شود. خیابان شاه خیابان اصلی شهر است که از مستطیل خالی که میدان مرکزی شهر (باغملی) است، به شرق و غرب کشیده شده است. (آرشیو مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی)

دارد. در اغلب نمونه‌ها، جبهه جنوبی نیز ساخته شده و در برخی موارد یکی و به‌ندرت هر دو جبهه شرقی و غربی، دارای ساخت است. ایوان در امتداد و هم‌سطح کف اتاق‌ها و یک پله یا بیشتر بالاتر از زمین حیاط است. ایوان فضایی پرکاربرد ازجمله برای صرف غذا، جمع شدن شب‌هنگام، بافتن گلیم یا فرش یا کاربافی و مهم‌تر از همه پوست گرفتن و خشک کردن بادام و گردوست. در فصل‌های سرد در دهانه ایوان‌ها چادری نصب می‌کردند تا بتوانند همچنان از فضای نیم‌باز استفاده کنند (کرباسی، ۱۳۹۹: ۲۰-۱۶). سازه ایوان گاه با سازه اتاق پشت آن یکی و در امتداد تاق آن است؛ در این موارد سازه اتاق و ایوان هر دو یکسان و از نوع، طاق و چشمه است. گاه ایوان سازه‌ای مستقل از اتاق و فضاهای پشت دارد، بدین معنا که در امتداد سازه آن نیست. در این موارد، اعم از اینکه اتاق سقف طاق‌چشمه یا تخت داشته باشد، ایوان سقفی تخت با تیرچوبی دارد.

مطالعه تمامی خانه‌های معرفی‌شده در کتاب چهل‌خانه و نیز سی خانه در مطالعات میدانیِ مقاله حاضر نشان می‌دهد خانه‌ها بدون استثنا در جبهه شمالی دارای ایوان مسقف هستند. مطالعات میدانی و مصاحبه‌ها تأیید می‌کنند بیشتر اوقات سال زندگی اصلی در جبهه شمالی همراه با نور جنوب بوده است. جبهه جنوبی و سایر جبهه‌ها درصورت وجود، برای زندگی در اوقاتی خاص از سال و فرعی است (حجت، ۱۳مرداد ۱۳۹۵ و انتظاری، شهریور ۱۳۹۵). از همین رو جبهه شمالی خانه‌ها زنده‌تر و سالم‌تر و کم تغییرتر است. بدین ترتیب تمرکز مقاله حاضر نیز بر وضعیت ایوان در جبهه شمالی است. در بعضی از خانه‌ها وضع کنونی ایوان با وضعیت اصیل آن اندکی متفاوت است. اما وضعیت اصیل ایوان قابل تشخیص است. این وضعیت با تکیه بر شواهد میدانی و پرسش از ساکنین، در زیرنویس شکل شرح داده شده و مبنای تحلیل مقاله قرار گرفته است.

تصویر۳. حدود محلات دوران قاجار برمبنای نقشه ۱۳۴۵ (صالحی، ۱۳۹۷: ۲۳)

یافته‌ها و بحث: گونه‌شناسی ایوان خانه‌ها

در این بخش خانه‌ها با تمرکز بر وضعیت ایوان جبهه شمالی (جبهه اصلی زندگی) معرفی می‌شوند. هر خانه با همان شماره‌ای که در کتاب چهل‌خانه به آن نسبت داده شده، نامیده می‌شود.[۱۰]

به نظر می‌رسد یکی از مهم‌ترین نقش‌های عملکردی ایوان‌ها، فعالیت‌های مربوط به زندگی متکی به کشاورزی در این شهر باشد. سابقه و اهمیت ایوان از سخن درباره تاریخچه و آب و هوای شهر قابل بازیابی است. مهم‌ترین محصول کشاورزی مردم نجف‌آباد بادام بوده و هست. مطابق شواهد میدانی و مصاحبه‌ها، لازمه استفاده از این محصول در مقیاسی وسیع، وجود فضاهایی نیم‌باز و کمی بالاتر از سطح حیاط است. در ایوان بادام‌ها را پوست گرفته و در آفتاب پهن می‌کردند تا خشک و آماده فروش یا انبار در بالاخانه‌ها شود. ایوان در فصل‌های برداشت محصول، محل جدا کردن پوست خواروبارهای برداشت‌شده از باغات و پهن کردن آن روی سطح زمین و خشک کردن آن در آفتاب بوده است (انتظاری، شهریور ۱۳۹۵؛ حجت، ۱۳مرداد ۱۳۹۵ و قیصری، ۲۲مهر ۱۳۹۶). این امر اهمیت ایوان و یکی از دلایل ثابت بودن و تکرار آن را در تمام خانه‌های مطالعه‌شده نشان می‌دهد. جدای از بحث تکرار مداوم ایوان در انواع خانه‌ها، تفاوت‌ها و شباهت‌های ایوان در نمونه‌ها قابل توجه است. نگاهی تحلیلی به داده‌ها آشکار می‌کند یکی از مهم‌ترین عوامل تمایز و دسته‌بندی شکلی خانه‌ها در نگاه اول، تعداد دهانه‌های رو به حیاط در جبهه شمالی است. در نگاهی دقیق‌تر، وضعیت ایوان، هندسه آن و نسبتش با اتاق‌ها در خانه‌ها نیز متفاوت است. با توجه به این موارد، در ادامه به جایگاه ایوان در این خانه‌ها با دقتی بیشتر توجه می‌شود. انواع حضور ایوان در خانه‌ها در شش گونه قابل معرفی است.

الف. سه‌ایوانهٔ میان- برتر با راهرو طرفین

بررسی نمونه‌ها نشان می‌دهد مفصل‌ترین الگوی معماری خانه در جبهه شمالی شامل: سه اتاق و دو راهرو کف‌شکن قرارگرفته بین دو اتاق است. اتاق میانی دارای عمقی کم و در عوض دارای ایوان عمیق اصلی در مقابل خود است. دو دهانه راهرو یا کف‌شکن در دو سوی ایوان اصلی و پس از آن دو ایوان کم‌عمق در دو طرف ایوان اصلی قرار دارد (تصاویر ۴ تا ۷). در این نمونه ایوان نقشی بسیار تعیین‌کننده دارد و از نظر شکل و کارکرد قلب خانه محسوب می‌شود. نکته قابل توجه آن است که عمق ایوان حتی از اتاق پشتی، که اتاق اصلی خانه است، بیشتر و سقف آن مرتفع‌تر است. در سیمای بصری حیاط در تعریف جبهه اصلی، ایوان به عنوان عنصری نشسته در میانه و دارای دو راهرو قرینه در دو طرف، نقشی کلیدی ایفا می‌کند.

ب. سه‌ایوانهٔ میان- برتر

بیشترین تعداد نمونه‌های ایوان در الگویی سه‌ایوانه جای می‌گیرند. در این الگو در جبهه شمالی، سه دهانهٔ اصلی رو به جنوب وجود دارد و راهرو کف‌شکن به چشم نمی‌خورد. اتاق میانی از این سه دهانه، ایوانی عمیق در مقابل خود دارد. دو ایوان کوچک‌تر در چپ و راست، مقابل دو اتاق چپ و راست جبههٔ شمالی‌اند. ایوان میانی بسیار عمیق است، به‌طوری که گاه هم‌اندازه اتاق پشتی خود (تصاویر ۸ تا ۱۱) یا عمیق‌تر از آن است (تصاویر ۱۴، ۱۵، ۱۶ و ۱۷). در بعضی خانه‌ها، جبهه اصلی یعنی شمالی علاوه‌بر سه دهانه/ فضا/ اتاق اصلیِ رو به جنوب، یک دهانهٔ چهارم هم دارد؛ گاه در سمت چپ یا غرب خود (تصاویر ۱۲ تا ۱۹)، گاه در سمت راست یا شرق خود (تصاویر ۲۰ تا ۲۹)، گاه در هر دو سمت راست و چپ (شرقی و غربی) خود (تصاویر ۳۰ و ۳۱). اما این دهانه اضافی، فقط در مواقعی محدود از طریق یک پخ در کُنج، حضوری

تصاویر ۴ و ۵. خانه شماره۱۵، نمونهٔ ایوان عمیق میانی با دو راهرو (و گاه دو ایوان) در دوطرف (آرشیو شخصی نگارنده)

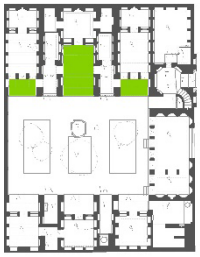

تصاویر ۶ و ۷. خانه شماره۱۹، نمونهٔ ایوان عمیق میانی با دو راهرو (و گاه دو ایوان) در دوطرف(آرشیو شخصی نگارنده)

مختصر در حیاط دارد (تصاویر ۲۴ و ۲۵). در دیگر مواقع، این دهانه وارد بازی ایوان‌ها در سیمای حیاط نمی‌شود و متصل به جبهه‌های شرقی یا غربی، در پس آن‌ها پنهان است. این سری از خانه‌ها را با وجود دارا بودن چهار دهانه در ساختار کلی پلان جبهه شمالی، از نظر درک فضایی و تأثیر در سیمای حیاط، می‌توان ذیل الگوی سه دهانه (با یک دهانهٔ پنهان در جبهه‌های شرقی یا غربی یا هر دو) دانست. این نمونه‌ها در حیاط با همان سه دهانهٔ اصلی و سه ایوان سایه‌انداز و فرورفته در درون آن درک می‌شوند. اغلب هر سه ایوان با درگاه‌هایی در دیوارهای جداکننده‌شان، به هم مرتبط می‌شوند. فرورفتگی و عمق ایوان‌ها در برابر آفتاب دائمی این اقلیم، سیمای بصری خاصی به حیاط می‌بخشد. این الگو نمایانگر جریان فعالیت‌های متنوع زندگی روزانه در اغلب ایام سال در جبهه شمالی به برکت ایوان‌هاست.

ج. سه‌ایوانهٔ منتظم

دیگر تغییری که در الگوی سه‌ایوانهٔ معمول، در تعداد کمتر، دیده می‌شود؛ سه ایوان کاملاً یکسان در جبهه شمالی است. گویا این الگو مقدمه‌ای برای الگوی بعدی

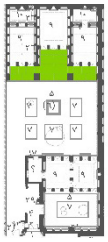

تصاویر۸ و ۹. خانه شماره۴، نمونه سه‌ایوانه با ایوان میانی برتر و دو ایوان دوطرف (آرشیو شخصی نگارنده)

تصاویر ۱۰ و ۱۱. خانه شماره۳۲، نمونه سه‌ایوانه با ایوان میانی برتر و دو ایوان دوطرف (آرشیو شخصی نگارنده)

تصاویر ۱۲ و ۱۳. خانه شماره۶، نمونه سه‌ایوانه با ایوان میانی برتر و دو ایوان دوطرف (در سال‌های اخیر حاضر هر دو مسدود شده) به همراه جبهه غربی (یا چهاردهانه یک‌دهانه- پنهان در سمت چپ جبهه شمالی)، (آرشیو شخصی نگارنده)

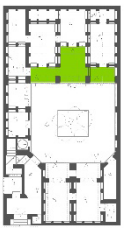

تصاویر ۱۴ و ۱۵. خانه شماره ۱۱، نمونه سه‌ایوانه با ایوان میانی برتر و دو ایوان دوطرف به همراه جبهه غربی (یا چهاردهانه یک‌دهانه- پنهان در سمت چپ جبهه شمالی)، (آرشیو شخصی نگارنده)

تصاویر ۱۶ و ۱۷. خانه شماره ۳۳، نمونه سه‌ایوانه با ایوان میانی برتر و دو ایوان دوطرف (امروزه هر دو مسدود شده) به همراه جبهه غربی (یا چهاردهانهٔ یک‌دهانه- پنهان در سمت چپ جبهه شمالی)، (آرشیو شخصی نگارنده)

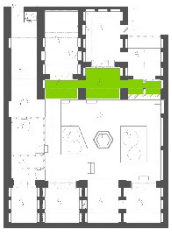

تصاویر ۱۸ و ۱۹. خانه شماره۳۵، نمونه سه‌ایوانه با ایوان میانی برتر و دو ایوان دوطرف (در سال‌های اخیر ایوان شرقی مسدود شده) به همراه جبهه غربی (یا چهاردهانهٔ یک‌دهانه- پنهان در سمت چپ جبهه شمالی)، (آرشیو شخصی نگارنده)

تصاویر ۲۰ و ۲۱. خانه شماره ۱۲، نمونه سه‌ایوانه با ایوان میانی برتر و دو ایوان دوطرف (در سال‌های اخیر ایوان شرقی مسدود شده) به همراه جبهه شرقی (یا چهاردهانهٔ یک‌دهانه- پنهان در در سمت راست جبهه شمالی)،(آرشیو شخصی نگارنده)

تصاویر ۲۲ و ۲۳. خانه شماره۳۱، نمونهٔ سه‌ایوانه با ایوان میانی برتر و دو ایوان دوطرف به همراه جبهه شرقی (یا چهاردهانه یک‌دهانه- پنهان در سمت راست جبهه شمالی)، (آرشیو شخصی نگارنده)

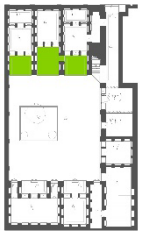

تصاویر ۲۴ و ۲۵. خانه شماره ۳۴، نمونهٔ سه‌ایوانه با ایوان میانی برتر و دو ایوان دوطرف به همراه جبهه شرقی (یا چهاردهانه یک‌دهانه- پنهان در سمت راست جبهه شمالی)، (آرشیو شخصی نگارنده)

تصاویر ۲۶ و ۲۷. خانه شماره ۳۹، نمونه سه‌ایوانه با ایوان میانی برتر و دو ایوان دوطرف به همراه جبهه شرقی (یا چهاردهانه یک‌دهانه- پنهان در سمت راست جبهه شمالی)، (آرشیو شخصی نگارنده)

تصاویر ۲۸ و ۲۹. خانه شماره۲۲، نمونه سه‌ایوانه با ایوان میانی وسیع و دو ایوان دوطرف (در سال‌های اخیر ایوان غربی مسدود و به اتاق الحاق شده)، به همراه جبهه شرقی (یا چهاردهانه یک‌دهانه- پنهان در سمت راست جبهه شمالی)،(آرشیو شخصی نگارنده)

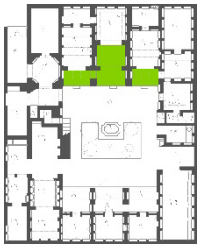

تصاویر ۳۰ و ۳۱. خانه شماره ۱۳، نمونه سه‌ایوانه با ایوان میانی وسیع و دو ایوان دوطرف به همراه جبهه‌های شرقی و غربی (یا شش‌دهانه سه‌دهانه-پنهان در سمت راست و چپ جبهه شمالی)، (آرشیو شخصی نگارنده)

است؛ چراکه قدمی به سوی کاهش درگیر شدن ایوان میانی با فضاهای بسته، یعنی استقلال یافتن ایوان‌ها از اتاق‌های پشت، و از سویی یکدست شدن ایوان‌ها با هم است (تصاویر ۳۲ تا ۴۱).

د. دوایوانهٔ نامنتظم

تعداد زیادی از خانه‌ها در سیمای بصری جبهه اصلی حیاط صرفاً دارای دو دهانه هستند. موضوع فرد بودن تعداد دهانه یا ایوان‌ها و تعداد درهای جبهه اصلی حیاط از مباحث آشنا در معماری تاریخی ایران است؛ نمونه‌های دودهانه یا دوایوانهٔ خانه‌های نجف‌آباد این امر را نفی می‌کنند.[۱۱] به نظر می‌رسد در بعضی از این نمونه‌ها ابعاد خاص زمین امکان بیش از دو دهانه با تناسبات مرسوم را نداده است. در نمونه‌های دیگر وجود جبهه شرقی یا غربی مانع حضور دهانه و ایوان سوم در جبهه شمالی شده است. در این خانه‌ها دهانه پنهان در پس جبهه شرقی (تصاویر ۴۲ و ۴۳) یا غربی (تصاویر ۴۴ و ۴۵ و ۴۶ و ۴۷) دیده می‌شود. در الگوی دودهانه یا دوایوانه، گاه یک دهانه ایوان بسیار عمیق و دیگری ایوانی کم‌عمق دارد. این الگو را می‌توان دوایوانهٔ نامنتظم خواند.

ه. دوایوانهٔ منتظم

در نمونه‌های دودهانه، گاه هر دو دهانه دارای ایوان هم اندازه‌اند. این الگو را می‌توان دوایوانهٔ منتظم نام نهاد. در این الگو نیز دهانه پنهان در پس جبهه غربی (تصاویر ۴۸ و ۴۹) یا شرقی (تصاویر ۵۰ تا ۵۵) دیده می‌شود.

و. تک‌ایوانهٔ یکپارچه

در دستهٔ بعدی نمونه‌ها، ایوان از غرب به شرق یکپارچه و یکدست شده و شکلی مستقل یافته است. به نظر می‌رسد این الگو تغییریافتهٔ الگوهای دو یا سه‌ایوانه منتظم است. در این الگو دیواره‌های بین ایوان‌ها حذف شده، سازه ایوان مستقل شده و ایوان از این‌که تداوم اتاق‌های پشت خود باشد، درآمده است. ایوان سقفی تخت و مستقل و کشیده بر فراز خود دارد. بدین ترتیب هر سه یا دو ایوان مجزایِ نمونه‌های سابق، در اینجا در یک شکل مستطیل یکی می‌شوند (تصاویر ۵۶ تا ۶۵). با توجه به سقف تخت این ایوان‌ها، می‌توان گفت خانه‌های دارای این الگو متأخرترند و در پی برون‌گرایی معماری قاجار و پهلوی، بعد از معماری صفوی، ساخته شده‌اند.

ز. تک‌ایوانه یکپارچه تزیینی

در نهایت، در برخی نمونه‌ها که به‌وضوح متأخرتر نیز هست، شکل ایوان بسیار مستقل‌تر و شاخص‌تر شده است. در این نمونه‌ها ایوان حتی از شکل مستطیل هم خارج و شامل پیش‌آمدگی‌ای در حیاط یا موجب عقب‌رفتگی در اتاق پشت خود شده است. ایوان در این الگو حالتی خاص و تزیینی به

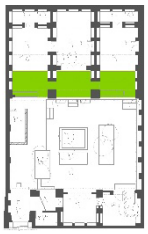

تصاویر ۳۲ و ۳۳. خانه شماره۱۸ (ایوان شرقی و غربی در سال‌های اخیر مسدود و به اتاق‌ها الحاق شده)، نمونهٔ سه‌ایوانهٔ منتظم (آرشیو شخصی نگارنده)

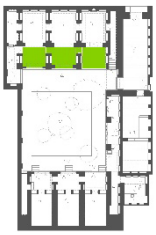

تصاویر ۳۴ و ۳۵. خانه شماره ۳۸ (ایوان‌ها در سال‌های اخیر مسدود و به اتاق‌ها الحاق شده)، نمونه سه‌ایوانهٔ منتظم (آرشیو شخصی نگارنده)

تصاویر ۳۶ و ۳۷. خانه شماره ۳، نمونه سه‌ایوانهٔ منتظم (آرشیو شخصی نگارنده)

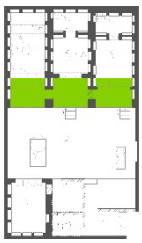

تصاویر ۳۸ و ۳۹. خانه شماره ۴۰، نمونهٔ سه‌ایوانهٔ منتظم (نیمی از ایوان شرقی در سال‌های اخیر مسدود شده است)، (آرشیو شخصی نگارنده)

تصاویر ۴۰ و ۴۱. خانه شماره ۱۴ (با راهرو طرفین ایوان میانی)، نمونهٔ سه‌ایوانهٔ منتظم (آرشیو شخصی نگارنده)

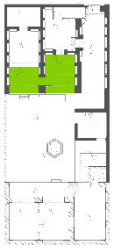		
تصاویر ۴۲ و ۴۳. خانه شماره ۲۶: (در سال‌های اخیر نیمی از ایوان غربی مسدود شده)، نمونه دوایوانه یکی وسیع و یکی کم‌عمق (آرشیو شخصی نگارنده)	تصاویر ۴۴ و ۴۵. خانه شماره ۱۰، نمونه دوایوانه یکی وسیع و یکی کم‌عمق (آرشیو شخصی نگارنده)	تصاویر ۴۶ و ۴۷. خانه شماره ۳۰، نمونه دوایوانه یکی وسیع و یکی کم‌عمق. ایوان سوم در سمت راست عکس مربوط به همسایه شرقی است (آرشیو شخصی نگارنده)

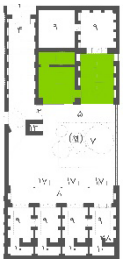			
تصاویر ۴۸ و ۴۹. خانه شماره ۱، (در سال‌های اخیر ایوان‌ها مسدود و به اتاق الحاق شده)، دوایوانهٔ منتظم (همان، ۱۳۹۹: ۲۷ و ۳۰) با تصرف نگارنده	تصاویر ۵۰ و ۵۱. خانه شماره ۲۱، (در سال‌های اخیر ایوان‌ها مسدود و به اتاق الحاق شده)، دوایوانهٔ منتظم (همان، ۱۳۹۹: ۱۳۸ و ۱۴۰) با تصرف نگارنده	تصاویر ۵۲ و ۵۳. خانه شماره ۵، دوایوانهٔ منتظم (در سال‌های اخیر قسمت شمالی دهانه سوم پنهان در پس جبهه شرقی تخریب شده) (همان، ۱۳۹۹: ۴۶ و ۵۱) با تصرف نگارنده	تصاویر ۵۴ و ۵۵. خانه شماره ۲۹، (در سال‌های اخیر ایوان شرقی مسدود و به اتاق الحاق شده)، دوایوانهٔ منتظم (همان، ۱۳۹۹: ۱۷۳ و ۱۷۷) با تصرف نگارنده

خود می‌گیرد. در بعضی نمونه‌ها، مشابه با نمونه ایوان‌های میان‌برتر، ایوانِ یکپارچه در میانه به دل اتاق میانی فرو رفته است (تصاویر ۶۶، ۶۷ ، ۶۸ و ۶۹). در نمونه‌هایی نیز ایوانِ یکپارچه نه‌تنها با اتاق پشت خود مرتبط نیست؛ بلکه بیرون زده و بیشتر با حیاط درگیر شده است (تصاویر ۷۰ و ۷۱).

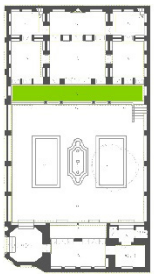	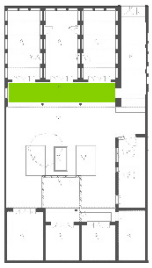		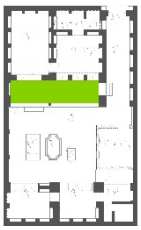	
تصاویر ۵۶ و ۵۷. خانه شماره۸، نمونهٔ تک‌ایوانه یکپارچه (همان، ۱۳۹۹: ۶۰ و ۶۴) با تصرف نگارنده	تصاویر ۵۸ و ۵۹. خانه شماره۲۳، نمونهٔ تک‌ایوانه یکپارچه (همان، ۱۳۹۹: ۱۴۵ و ۱۴۸) با تصرف نگارنده	تصاویر ۶۰ و ۶۱. خانه شماره۲۴، نمونه تک‌ایوانهٔ یکپارچه (همان، ۱۳۹۹: ۱۵۰ و ۱۵۳) با تصرف نگارنده	تصاویر ۶۲ و ۶۳. خانه شماره۲۷، نمونهٔ تک‌ایوانه یکپارچه (همان، ۱۳۹۹: ۱۶۳ و ۱۶۶) با تصرف نگارنده	تصاویر ۶۴ و ۶۵. خانه شماره۱۶ غربی، نمونهٔ تک‌ایوانه یکپارچه (همان، ۱۳۹۹: ۱۱۰ و ۱۱۴) با تصرف نگارنده

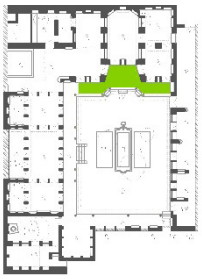	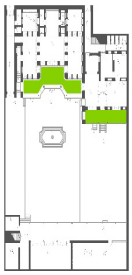	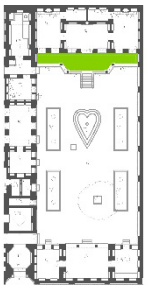
	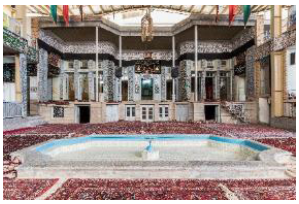	
تصاویر ۶۶ و ۶۷. خانه شماره۷، نمونه تک‌ایوانه یکپارچه تزیینی (آرشیو شخصی نگارنده)	تصاویر ۶۸ و ۶۹. خانه شماره۳۷، نمونهٔ تک‌ایوانه یکپارچه تزیینی (آرشیو شخصی نگارنده)	تصاویر ۷۰ و ۷۱. خانه شماره۱۶ شرقی، نمونهٔ تک‌ایوانه یکپارچه تزیینی (آرشیو شخصی نگارنده)

نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر در جهت پاسخ به این سؤالات شکل گرفت: ایوان در خانه‌های تاریخی نجف‌آباد به چه شکل‌هایی ظاهر شده است؟، چه دسته‌بندی‌ای در تعداد و ترکیب ایوان‌های خانه‌های تاریخی نجف‌آباد وجود دارد؟ و در نهایت گونه‌شناسی ایوان در خانه‌های تاریخی نجف‌آباد چگونه است؟ این تحقیق نشان داد خانه‌های تاریخی نجف‌آباد از نوع حیاط مرکزی (اغلب با دوطرف ساخت) است. جبهه اصلی خانه‌ها جبهه شمالی و دارای نور جنوب است. این جبهه هیچ‌گاه بدون ایوان دیده نمی‌شود. اتاق‌ها و ایوان‌های این جبهه فضاهای اصلی زندگی‌اند و ایوان نقشی اصلی در تعیین ساختار فضایی خانه‌ها برعهده دارد. ایوان خانه‌ها در شکل‌های مختلفی از مستطیل با کشیدگی شمالی- جنوبی تا مستطیل با کشیدگی شرقی- غربی یا مستطیل شرقی- غربی با ایوانچه‌ای بیرون‌زده در حیاط دیده می‌شود. ایوان‌ها ممکن است سه‌تا، دوتا یا یکی باشند. ایوان‌ها در ترکیب‌های مختلفی با هم قرار دارند؛ سه ایوان با دو راهرو بینابین، سه ایوان مستقل و شبیه به هم، سه ایوان که میانی عمیق‌تر و دوتای دوطرف کم‌عمق‌تر است، دو ایوان مستقل شبیه به هم، دو ایوان با عمق متفاوت، یک ایوان یک‌سره. بدین ترتیب براساس تغییرات مهم ایوان، مشابهت‌ها و تفاوت‌های گونه‌ها تعیین و هفت‌گونه ایوان نتیجه‌گیری و نام‌گذاری می‌شود:

نمونه‌های دسته اول، که متقدم‌ترین و تاریخی‌ترین نمونه‌ها به نظر می‌آیند، ایوان در مفصل‌ترین شکل خود دیده می‌شود؛ یعنی ایوان عمیقی در میانه دو راهروِ طرفین و دو ایوان کم‌عمق در طرفین آن. این الگو سه‌ایوانه میان- برتر با راهرو طرفین خوانده می‌شود. برای نمونه‌های دسته دوم تا پنجم نمی‌توان تقدم و تأخر زمانی خاصی قائل شد. بین این نمونه‌ها، دسته دوم بیشترین فراوانی را دارند. در این دسته سه ایوان در جبهه اصلی دیده می‌شود: یک ایوان عمیق در میانه و دو ایوان کم‌عمق در طرفین. در این نمونه‌ها گاه جبهه‌ای در شرق یا غرب یا هم شرق و هم غرب خانه وجود دارد و پشت آن دهانه چهارمی در جبهه شمالی دیده می‌شود. این الگو سه‌ایوانه میان- برتر خوانده می‌شود. در دسته سوم، سه ایوان یکسان دیده می‌شود که در امتداد اتاق‌های پشت خود هستند و اغلب به‌وسیله درگاه‌هایی با هم مرتبط‌اند. این الگو حالتی به سمت مستقل شدن ایوان و کاهش تداخل آن با اتاق‌هاست و سه‌ایوانه منتظم خوانده می‌شود. در دسته چهارم و پنجم نمونه‌هایی با تنها دو ایوان در جبهه اصلی بنا دیده می‌شوند. دو ایوان به کمک درگاهی با هم مرتبط‌اند. در دسته چهارم، یک ایوان عمیق و یک ایوان کم‌عمق است. این الگو دوایوانه نامنتظم خوانده می‌شود. در دسته پنجم عمق هر دو ایوان یکسان است و دوایوانه منتظم خوانده می‌شود. این نمونه نیز همچون سه‌ایوانه منتظم، گامی به سوی یکدست بودن ایوان‌ها و استقلال آن از اتاق‌هاست. دسته ششم و هفتم به‌وضوح الگوهایی متأخرترند و سقف ایوان در این نمونه‌ها به‌طور کلی از ساختار طاق و چشمه خارج شده است. در دسته ششم سازه ایوان و بالطبع معماری آن از تبعیت سازه اتاق پشت آن به در آمده و ایوان (فارغ از آن‌که سازه پشت طاق‌چشمه یا تخت تیرچوبی باشد) به سازه تخت تیرچوبی، در مقابل فضای بسته ملحق شده است. این الگو تک‌ایوانه یکپارچه خوانده می‌شود. در نهایت دسته هفتم دیده می‌شود. این دسته به نظر تداوم و تغییری در دسته ششم است. با این تفاوت که تغییر شکلی در میانه مستطیل ایوان مستقل رخ داده و گوشه‌ها و پخ‌هایی به مرکز آن اضافه شده است. این الگو تک‌ایوانه یکپارچه تزیینی خوانده می‌شود. الگویی که در آن ایوان‌ها یک مستطیل کامل یکپارچه شرقی- غربی هستند، نزدیک به دوره معاصر و مربوط به دوره‌ای است که سقف‌ها تخت و از حالت طاق و چشمه خارج شده است.

این دسته‌بندی گویای گذاری از دورانی متقدم به متأخر است. دوران متقدم شامل حضور ایوان در دل فضای بسته و با بیشترین تداخل با اتاق پشت خود، درهم تنیده با آن و سازه‌ای در امتداد آن است. دوران متأخر شامل حضور مستقل ایوان و جهت کشیدگی ایوان‌ها در جلوی بناست. ایوان با کمترین درگیری و فرورفتگی در دل فضای بسته، با سازه‌ای مستقل صرفاً مماس به اتاق‌های پشت است. بدین ترتیب در طول زمان، ایوان‌ها از فضایی با کشیدگی شمالی- جنوبی با ابعادی عمود به حیاط، به سمت فضایی منفرد و مستقل از اتاق‌ها با کشیدگی شرقی- غربی با

ابعادی هم‌راستا یا موازی با حیاط تبدیل شده است. می‌توان این فرضیه را برای تحقیقات آتی در نظر گرفت که این نوع ایوان نوعی مولد یا نقطه شروع برای ایوان‌هایی است که امروزه به‌صورت مستقل و نه فرورفته در دل بنا در این شهر (همچون اغلب شهرهای ایران) دیده می‌شود؛ یعنی ایوان‌هایی باریک و دراز که به نما چسبیده‌اند و کمترین تعامل و درگیری را با فضاهای پشت خود دارند.

در نهایت با توجه به محدودیت‌های تحقیق، امکان یافتن نمونه‌های جدیدتر و تأیید یا تکمیل جدول ۲ به‌عنوان مسیری برای تحقیقات آتی، همچنان وجود دارد. این کار تأمل و تدقیق در معماری خانه‌های تاریخی ارزشمند این شهر را به‌عنوان بخشی از فرهنگ معماری تاریخی ایران می‌طلبد.

جدول ۲. جمع‌بندی انواع گونه‌های قابل تشخیص حضور ایوان در خانه‌های تاریخی شهر نجف‌آباد و خلاصه ویژگی‌های آن

ردیف	تصویر	نام	توضیح	قدمت
گونه ۱		سه‌ایوانه میان- برتر با راهرو طرفین	یک ایوان عمیق در میانه با راهرو طرفین و دو ایوان در طرفین	متقدم‌تر
گونه ۲		سه‌ایوانه میان- برتر	یک ایوان عمیق در میانه و دو ایوان کم‌عمق در طرفین	تقریباً هم‌زمان
گونه ۳		سه‌ایوانه منتظم	سه ایوان یکسان اما مجزا از هم	
گونه ۴		دوایوانه نامنتظم	یک ایوان عمیق، یک ایوان کم‌عمق	
گونه ۵		دوایوانه منتظم	دو ایوان یکسان اما مجزا از هم	
گونه ۶		تک‌ایوانه یکپارچه	یک ایوان یکپارچه مستقل از اتاق‌های پشت	متأخرتر
گونه ۷		تک‌ایوانه یکپارچه تزیینی	یک ایوان مستقل از اتاق‌های پشت با شکلی خاص	

(نگارنده)

تصویر ۷۲. تغییر کلی ایوان در نمونه‌های بررسی‌شده (از راست به چپ) (نگارنده)

پی‌نوشت

۱. یزدانی نجف‌آبادی، علی (۱۳۹۶). رساله دیاریه خوراکوشک (بینت و برانداز ساختارهای جغرافیایی، تاریخی، اقتصادی و اجتماعی نجف‌آباد. ویراست پُر و پیمانی از دیباچه دیار نون. چاپ اول، نجف‌آباد: مهر زهرا.

۲. خلیلی، فضل‌اله (۱۳۹۴). مقدمه‌ای بر تاریخ و فرهنگ مردم نجف‌آباد. با مقدمه دکتر علی اخضری، چاپ اول، نجف‌آباد: مهر زهرا و خلیلی، فضل‌اله (۱۳۸۶). قنوات و شبکه آبیاری در شهرستان نجف‌آباد. چاپ اول، اصفهان: گلبن.

۳. کرباسی، عاطفه (به نمایندگی از دانشگاه شهید بهشتی) (۱۳۹۵). "مستندسازی کالبدی اجتماعی چهل‌خانه تاریخی شهر نجف آباد". کارفرما: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده بافت‌ها و بناهای تاریخی فرهنگی.

۴. کرباسی، عاطفه (۱۳۹۹). چهل‌خانه: کالبد و زندگی در چهل خانه تاریخی نجف‌آباد. چاپ اول، تهران: میراث فرهنگی و گردشگری.

۵. یزدانی نقل می‌کند مقدار زیادی از نذورات در زمان شاه‌عباس از اصفهان با یک کاروان شتر به سمت نجف‌اشرف روانه می‌شود که در موقعیت فعلی نجف‌آباد شتران جهت استراحت اطراق می‌کنند؛ اما دیگر از جا برنمی‌خیزند تا از اصفهان در این مورد چاره‌جویی می‌کنند و شیخ‌بهایی وزیر شاه‌عباس مقرر می‌کند نذورات را در همان مکان صرف ساختن شهری با نام نجف‌آباد کنند و از درآمدهای شهر به‌صورت سالانه خرج روشنایی صحن و بارگاه حضرت امیر (ع) در نجف‌اشرف کنند. اقوال عمومی و نیز خلیلی روایت دیگری را نیز نقل می‌کنند که شیخ‌بهایی مخالف ارسال هدایا به نجف و خارج شدن آن از ایران بود و به شاه‌عباس گفت دیشب امیرمؤمنان را خواب دیده‌ام که سفارش فرموده بار شتران را در همانجا که خوابیده‌اند خرج کنید و بنایی با نام من بسازید تا مؤمنان تنگدست از همان‌جا مرا زیارت کنند که بارگه مرا به این هدایا نیازی نیست و چنین شد که شهر شکل گرفت (یزدانی، ۱۳۸۴).

۶. الاصفهانی در زمان ناصرالدین شاه از خیابان اصلی شهر با حالت چهارباغ با درختان چنار در دوسوی آن (الاصفهانی، ۱۳۶۸) سخن گفته و میرسیدعلی جناب در زمان احمدشاه قاجار از نجف‌آباد به‌عنوان یک روستا در غرب اصفهان نام برده است (جناب، ۱۳۷۱). بروگش (سفیر آلمان در زمان ناصرالدین شاه) گفته «خانه‌های نجف‌آباد خیلی مرتب و طبق اصول شهرسازی ساخته شده‌اند و شاید در این امر نزدیکی زیاد به اصفهان مؤثر بوده است» (بروگش، ۱۳۶۷: ۳۹۵) نجم‌الملک درباره کوچه‌های «مستقیم و عریض و مشجر و عمود بر یکدیگر، خیلی خوش‌وضع» سخن گفته (نجم‌الملک، ۱۳۶۲) در بستان‌السیاحه از دوره قاجار مربوط به سال ۱۲۴۷ هجری، نجف‌آباد روستایی نیکو و محلی شادی‌آور و مهندسی‌ساز توصیف شده که «از فواکه بادام آنجا ممتاز و نامحصور است.» (شیروانی، ۱۳۶۲) فلاندن از خیابان زیبا و پردرخت آن که چهارباغ اصفهان را به یاد می‌آورد، نام برده (فلاندن، ۱۳۳۶) و ظلّ‌السلطان از شکارگاه‌های مصفّای اطراف شهر یاد کرده است (ظلّ‌السلطان، ۱۳۶۲).

۷. چهارسوق و کوچه شاه در مرکز شهر، حکیم و نصیر و میرزاخانی‌ها در محله شش‌جوبه، یاور و قبرستان در محله پنج‌جوبه (یزدانی، ۱۳۹۶: ۱۵۰).

۸. محلات شهر براساس نظر خلیلی و شواهد محلی به این تفصیل‌اند: ابتدا محله چهارسوق (در مرکز شهر با محوریت حسینیه و مسجد چهارسوق)، کوچه‌شاه (حدفاصل میدان مرکزی (باغ‌ملی) به سمت غرب تا خیابان کارخانه برق با مرکزیت مسجد و حمام کوچه‌شاه)، حکیم (در جنوب شرقی شهر با مرکزیت حسینیه و مسجد حکیم)، نصیر (در جنوب غربی میدان مرکزی (باغ‌ملی) که حسینیه آن در کوچه امام جمعه و مسجد آن زیر حسینیه قرار دارد) و قبرستان کهنه (در اطراف گورستان قدیمی شهر با مرکزیت حسینیه اعظم). محلات زیر حاصل گسترش شهر در پشت یا امتداد محلات قبل‌اند که شهر را در جهات چهارگانه گسترش داده‌اند: محله میرزاخانی‌ها (لرها)، یاور، پل‌سنگی، باغ‌غلاغی (کلاغی)، ازل‌آباد، آب‌کهریز، باغشاه پایین و باغشاه بالا (خلیلی، ۱۳۹۴: ۴۸۳).

۹. نقشه جانمایی خانه‌ها به دلیل نارضایتی مالکان از اِعلام عمومی جایِ خانه ایشان در شهر، در مدارک رسمی منتشر نشده است. این مطلب در کتاب چهل‌خانه نیز صراحتاً بیان شده است.

۱۰. در مقدمه کتاب چهل‌خانه بیان شده به علت تمایل نداشتن مالکان خانه‌ها به عنوان شدن نام‌شان، از نامیدن خانه‌ها به اسم و فامیل مالک اجتناب می‌شود و هر خانه صرفاً با یک شماره مشخص و نامیده می‌شود. تحقیق حاضر نیز همان شماره را برای شناسایی و نامیدن خانه‌ها به کار برده است.

۱۱. البته این اتفاق در بخش‌هایی از معماری ساسانی همچون ارگ راین کرمان یا بعضی خانه‌ها در یزد و برخی شهرهای دیگر ایران نیز دیده می‌شود که قابل توجه است اما مجال پرداختن کامل به آن در این مقاله نیست.

فهرست منابع

- آرشیو عکس‌های هوایی سازمان نقشه‌برداری کشور و مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی.
- آلبوم‌خانه کاخ گلستان. آلبوم عکس بناهای قدیمی اصفهان و شکارهای ظل‌السلطان.
- الاصفهانی، محمد مهدی ابن محمدرضا (۱۳۶۸). نصف جهان فی تعریف الاصفهان، تصحیح و تحشیه دکتر منوچهر ستوده، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
- انتظاری، حاجیه صدیقه (منتشرنشده). «منزل شخصی صدیقه انتظاری (متولد ۱۳۱۷ ش)». مصاحبه توسط نگارنده. شهریور ۱۳۹۵.
- اویسی کیخا، زهره؛ کاوش، حسینعلی؛ حیدری، ابوالفضل و داوطلب، جمشید (۱۳۹۹). گونه‌شناسی سازماندهی فضایی مسکن بومی سیستان از نظر شکل‌گیری فضای باز و بسته. *مسکن و محیط روستا*، دوره ۳۹، ش (۱۷۰)، ۷۲-۶۱.

- بروگش، هینریش (سفیر پروس (آلمان) در ایران) (۱۳۶۷). سفری به دربار سلطان صاحب‌قران (جلد دوم)؛ ۱۸۵۹-۱۸۶۱. ترجمه مهندس کردبچه، چاپ اول، تهران: مؤسسه اطلاعات.
- بقایی، اسداله (۱۳۷۱). زندگی و آثار شیخ‌بهایی. اصفهان: علم و صنعت.
- جناب، میر سیدعلی (۱۳۷۱). الاصفهان. به کوشش عباس نصر، چاپ دوم، تهران: گلها.
- حجت، سیدمصطفی (منتشرنشده). "منزل شخصی سیدمصطفی حجت". مصاحبه توسط نگارنده. ۱۳ مرداد ۱۳۹۵.
- حسینی، علی؛ فروتن، منوچهر و صالحی، سعید (۱۳۹۷). گونه‌شناسی خانه‌های سنتی اراک. *معماری و شهرسازی آرمان‌شهر*، دوره ۱۱، ش(۲۵)، ۴۴-۲۷.
- خلیلی، فضل‌اله (۱۳۸۶). قنوات و شبکه آبیاری در شهرستان نجف‌آباد. چاپ اول، اصفهان: گلبن.
- _____ (۱۳۹۴). مقدمه‌ای بر تاریخ و فرهنگ مردم نجف‌آباد. چاپ اول، نجف‌آباد: مهر زهرا.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۴۱). لغت‌نامه. تهران: دهخدا.
- ذاکرعاملی، لیلا و جبل‌عاملی، عبدالله (۱۳۹۲). بررسی سیر تحول ایوان در خانه‌های سنتی دشت یزد- اردکان از دورهٔ مظفری تا قاجار. *صفه*، دوره ۲۳، ش (۶۲)، ۱۱۸-۱۰۳.
- شیروانی، حاج زین‌العابدین (۱۲۴۷ ه.ق.) (۱۳۶۲). بستان‌السیاحه (سیاحت‌نامه). بازتکثیر کتابخانه کتب فارسی: http:// www.ketabfarsi.com دسترسی ۱۰ بهمن ۱۳۹۹.
- صالحی نجف‌آبادی، زهرا (۱۳۹۷). "شناخت ساختار شهر نجف‌آباد در دوره قاجاریان". پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، مطالعات معماری ایران، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، چاپ نشده.
- ظل‌السلطان، مسعودمیرزا (۱۳۶۲). تاریخ سرگذشت مسعودی همراه با سفرنامه فرنگستان. چاپ اول، تهران: بابک.
- فلاندن، اوژن (۱۳۳۶). سفرنامه فلاندن به ایران. ترجمه حسین نورصادقی، چاپ سوم، تهران: کتابفروشی اشرفی.
- قاسمی سیچانی، مریم و معماریان، غلامحسین (۱۳۸۹). گونه‌شناسی خانه دوره قاجار در اصفهان. *نشریه هویت شهر*، دوره چهارم، ش (۷)، ۹۴-۸۷.
- قیصری، حاج عباس (منتشر نشده). "منزل شخصی حاج عباس قیصری‌ها". مصاحبه توسط نگارنده. ۲۲ مهر ۱۳۹۶.
- کرباسی، عاطفه (۱۳۹۷). مستندسازی کالبدی اجتماعی چهل خانه تاریخی شهر نجف‌آباد. کارفرما: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده بافت‌ها و بناهای تاریخی فرهنگی، تهران، چاپ نشده.
- _____ (۱۳۹۹). چهل‌خانه: کالبد و زندگی در چهل خانه تاریخی نجف‌آباد. چاپ اول، تهران: میراث فرهنگی و گردشگری.
- محرابیون محمدی، فاطمه؛ بیگ زاده شهرکی، حمیدرضا و امیدواری، سمیه (۱۴۰۰). گونه‌شناسی فضاهای نیمه‌باز در خانه‌های بومی دورهٔ صفویه و قاجاریهٔ شهر تاریخی نایین. *نشریه علمی معماری اقلیم گرم و خشک*، ۹، (۱۳)، ۲۲-۱.
- محمودی، عبدالله (۱۳۸۴). بازنگری اهمیت ایوان در خانه‌های سنتی (با نگاه ویژه به بم). *نشریه هنرهای زیبا*، دوره بیست و دو، ش (۲۲)، ۶۲-۵۳.
- مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی (۱۳۴۵). نقشه شهری. شهر نجف‌آباد.
- مهندس قاجار، محمدحسن میرزا و مهندس، علی‌خان (۱۳۷۷). سفرنامه تهران- شیراز و شرح منازل بین راه (دو سفرنامه از جنوب ایران). به تصحیح و اهتمام سیدعلی آل‌داوود، چاپ دوم، تهران: سپهر.
- نجم‌الملک، حاج عبدالغفار (۱۳۶۲). سفرنامه خوزستان. چاپ دوم، تهران: علمی.
- یزدانی نجف‌آبادی، علی (۱۳۸۳). دیباچه دیار نون. چاپ دوم، اصفهان: گویا.
- _____ (۱۳۹۶). رساله دیاریه خوراکوشک (بینت و برانداز ساختارهای جغرافیایی، تاریخی، اقتصادی و اجتماعی نجف‌آباد، ویراست پُر و پیمانی از دیباچه دیار نون). چاپ اول، نجف‌آباد: مهر زهرا.

- Almusaed, A. (2011). Vernacular Architecture from Hot Regions (Basrah, Iraq). **Biophilic and Bioclimatic Architecture: Analytical Therapy for the Next Generation of Passive Sustainable Architecture**. Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-84996-534-7_19. 233-249.

- Caniggia, G., & Maffei, G. L. (2001). **Architectural composition and building typology: Interpreting basic building**. Italia: Alinea.
- Erarslan, A. (2021). The Iwan-Courtyard House Culture in the Region of Southeastern Anatolia. *Pro Ligno*, 17(2), 24–35.
- Ouahrani, D. (1993). Light and housing in the desert: Case study of Ghardaia, Algeria. *Lighting Research and Technology*, 25(1), 1–11.
- Pfeifer, G. & Brauneck, P. (2008). **Courtyard Houses: A Housing Typology.** Basel: Birkhauser Verlag AG. https://link-springer-com.ezp3.semantak.com/book/10.1007/978-3-7643-7924-7